

Original Research

A Legal Analysis of the Appellee Court's Jurisdiction Limitation to the Subject Matter of the Initial Ruling

Seyyedeh Roghayeh Karimi ^{1*}, Fatemeh Mahdavi ^{2*}

1 Student of Master's Degree in Private Law, Department of Law, Ahrar Institute of Higher Education, Rasht, Iran..

2 Assistant Professor of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Department of Theology, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Qaemshahr Branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran.

Article ID: ahrar-53381

Received:

January 4 ,2026

Accepted:

February 19 , 2026

Available online:

March 21 , 2026

Keywords:

Appeal, Court of Appeal, First-Instance Ruling, Scope of Jurisdiction, Judicial Security, Stability of Judgments, Procedural Law

Main Subjects:

Civil Law

Abstract

“The appellate institution constitutes a fundamental pillar for ensuring due process and rectifying potential errors of lower courts within contemporary legal systems. Defining the scope and boundaries of the appellate court's jurisdiction, and examining the extent of its adherence to—or independence from—the subject matter of the initial ruling, represents one of the most significant theoretical and practical challenges in the judicial process. The central problem of this research is whether the appellate court's jurisdiction is strictly confined to the scope of the appeal and the contents of the first-instance judgment, or if it can engage in an independent substantive and formal evaluation of the case within the framework of procedural laws. Adopting a descriptive-analytical method and relying on Iranian civil and criminal procedural regulations, unified judicial precedents, legal doctrines, and comparative examples from foreign legal systems, this article analyzes this question. The findings indicate that while the first-instance ruling serves as the starting point and the primary framework for appellate proceedings, it does not impose an absolute restriction on the appellate authority. Nevertheless, the exercise of independent powers by this authority must remain within the limits of the law and respect principles such as judicial security, the predictability of judgments, and the stability of proceedings.”

*Corresponding Author: Fatemeh Mahdavi

Assistant Professor of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Department of Theology, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Qaemshahr Branch, Islamic Azad University, Qaemshahr, Iran.

.Email: fa.mahdavy@aiu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

A system of fair trial in any rule-of-law society is founded upon principles such as the right to appeal, guaranteeing supervision over the performance of courts, and preventing the consolidation of judicial errors. The appellate institution holds a pivotal position in this regard, such that almost all contemporary legal systems have recognized its existence as essential for the realization of judicial justice and compliance with fair trial standards. The fundamental philosophy of this institution is to establish a second stage of proceedings capable of compensating for potential deficiencies in the first-instance stage. This is because, although the first-instance proceedings are of particular importance in terms of discovering the truth and examining the parties' evidence, the occurrence of error within it is highly probable due to the heavy volume of lawsuits, time constraints, and the involvement of human factors.

2. Theoretical Framework

In this context, one of the most important and yet most challenging questions regarding the appellate institution is defining the scope and boundaries of the appellate court's jurisdiction and the extent of its dependence on or independence from the first-instance ruling. In other words, it is unclear whether the appellate authority should decide solely based on the grounds of appeal and the matters adjudicated by the lower court, or whether it is permitted to conduct a comprehensive substantive and formal review of the case within the framework of the law. This issue is significant not only from a theoretical perspective but also leaves a profound impact in practice on judicial security, the predictability of judgments, the defense rights of the parties, and the efficiency of the judicial system.

3. Methodology

This article adopts a descriptive-analytical method and relies on Iranian civil and criminal procedural regulations, unified judicial precedents, legal doctrines, and comparative examples from foreign legal systems to analyze this question.

4. Results & Discussion

An examination of the "scope and boundaries of the appellate court's authority" within the framework of restricting this authority to what was raised and adjudicated at the first-instance stage reveals that the extensive disagreements among the law, doctrine, and judicial practice are the product of structural ambiguities in Iranian procedural regulations. An analysis of legal provisions, unified judicial precedents, theoretical and jurisprudential foundations, and the practical procedure of the courts indicates that, on one hand, the legislator attempts to establish a clear boundary between the appellate and first-instance stages to prevent a complete repetition of the proceedings; however, on the other hand, by granting broad corrective powers to the appellate court, the legislator has practically transformed this authority into an effective and sometimes substantive stage. This duality has led to three different perceptions of the appellate stage in practice: at times a purely supervisory and limited authority, at times a substantive and broad authority, and at times a hybrid authority that operates both within the framework of the appeal and possesses the power for independent analysis and modification.

5. Conclusions & Suggestions

It is appropriate for the Judiciary to establish a uniform framework for the exercise of corrective powers by appellate courts through the issuance of circulars or advisory opinions, in order to reduce the disparity in practice among provinces. Ultimately, the development of a comprehensive database of appellate judgments and providing systematic access to it can contribute to the formation of stable judicial precedent. Overall, the findings of this research indicate that if the appellate stage is correctly positioned at the boundary between "limited intervention" and "comprehensive analysis," it can simultaneously preserve substantive justice and guarantee judicial security and procedural efficiency. Coherence in this area is not only a necessity for judicial system reform but also a primary condition for public trust and the proper administration of justice within the Iranian legal system.

تحلیل حقوقی بررسی انحصار رأی دادگاه تجدیدنظر به آنچه در مرحله بدوی حکم شده است

سیده رقیه کریمی^{۱*}، فاطمه مهدوی^۲

۱ دانشجوی کارشناس ارشد حقوق خصوصی، گروه حقوق، موسسه آموزش عالی احرار، رشت، ایران.

۲ استادیار فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه الهیات، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران.

کد مقاله ahrar-53381	
چکیده نهاد تجدیدنظرخواهی یکی از ارکان اساسی تضمین دادرسی عادلانه و اصلاح خطاهای احتمالی دادگاه‌های بدوی در نظام حقوقی معاصر به‌شمار می‌رود. تعیین حدود و ثغور صلاحیت دادگاه تجدیدنظر و بررسی میزان التزام یا استقلال این مرجع نسبت به آنچه در رأی بدوی مورد حکم قرار گرفته، از مهم‌ترین چالش‌های نظری و عملی در فرایند دادرسی محسوب می‌شود. مسئله اصلی پژوهش آن است که آیا دادگاه تجدیدنظر صرفاً در حدود اعتراض و مفاد رأی مرحله نخست صلاحیت رسیدگی دارد یا می‌تواند، در چارچوب قوانین آیین دادرسی، به ارزیابی مستقل ماهوی و شکلی پرونده بپردازد. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی، و با اتکاء بر مقررات آیین دادرسی مدنی و کیفری ایران، آرای وحدت رویه، تحلیل‌های دکترین حقوقی و نمونه‌های تطبیقی از نظام‌های حقوقی خارجی، به واکاوی این پرسش می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که هرچند رأی دادگاه بدوی نقطه آغاز و چارچوب اولیه رسیدگی مرحله تجدیدنظر است، اما محدودیت مطلق برای مرجع تجدیدنظر ایجاد نمی‌کند؛ با این وجود، اعمال اختیارات مستقل این مرجع باید در حدود قانون و با رعایت اصولی همچون امنیت قضایی، پیش‌بینی‌پذیری آراء و ثبات دادرسی صورت گیرد.	تاریخ دریافت: ۱۴ دی ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱ فروردین ۱۴۰۵ کلیدواژه‌ها: تجدیدنظرخواهی، دادگاه تجدیدنظر، رأی بدوی، حدود صلاحیت، امنیت قضایی، ثبات آراء، آیین دادرسی موضوعی: حقوق مدنی

نویسنده مسئول: فاطمه مهدوی

آدرس: استادیار فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه الهیات، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران.

ایمیل: fa.mahdavy@aiu.ac.ir

۱-مقدمه

نظام دادرسی عادلانه در هر جامعه حقوق مدار، بر پایه اصولی چون حق اعتراض، تضمین نظارت بر عملکرد محاکم و جلوگیری از تثبیت اشتباهات قضایی استوار است. نهاد تجدیدنظرخواهی در این میان جایگاهی محوری دارد؛ به گونه‌ای که تقریباً تمام نظام‌های حقوقی معاصر وجود آن را لازمه تحقق عدالت قضایی و رعایت استانداردهای دادرسی منصفانه دانسته‌اند (شمس، ۱۳۹۴: ۸۵). فلسفه بنیادی این نهاد، ایجاد مرحله‌ای دوم از رسیدگی است که بتواند کاستی‌های احتمالی مرحله بدوی را جبران کند؛ زیرا هرچند مرحله نخست دادرسی از حیث کشف واقع و رسیدگی به دلایل طرفین اهمیت ویژه‌ای دارد، امکان وقوع خطا در آن به دلیل تراکم دعاوی، محدودیت زمان و دخالت عوامل انسانی، امری بسیار محتمل است (آخوندی، ۱۳۹۲: ۲۹۵). در این میان، یکی از مهم‌ترین و در عین حال چالش‌برانگیزترین پرسش‌ها درباره نهاد تجدیدنظر، تعیین حدود و ثغور صلاحیت دادگاه تجدیدنظر و میزان وابستگی یا استقلال آن در برابر رأی مرحله بدوی است. به بیان دیگر، مشخص نیست که آیا مرجع تجدیدنظر باید صرفاً بر پایه جهات اعتراض و مواد مورد حکم دادگاه بدوی تصمیم‌گیری کند، یا آنکه در چارچوب قانون، امکان بررسی ماهوی و شکلی همه‌جانبه پرونده برای او فراهم است. این موضوع نه تنها از منظر نظری اهمیت دارد، بلکه در عمل نیز تأثیر عمیقی بر امنیت قضایی، پیش‌بینی‌پذیری آراء، حقوق دفاعی اصحاب دعوا و کارآمدی نظام دادرسی بر جای می‌گذارد (عسگری، ۱۴۰۰: ۵۷). از دیدگاه قانون‌گذار ایران، مواد ۳۴۸ تا ۳۶۲ قانون آیین دادرسی مدنی ساختاری چندوجهی برای صلاحیت دادگاه تجدیدنظر پیش‌بینی کرده‌اند. مواد ۳۴۸ و ۳۴۹ نوعی محدودیت ماهوی را برای مرجع تجدیدنظر در ورود به موضوعات جدید مقرر داشته و رسیدگی را به محدوده اعتراضات تجدیدنظرخواه منحصر می‌کنند؛ اما از سوی دیگر، مواد ۳۵۸ و ۳۶۰ و ۳۶۲ اختیاراتی گسترده‌تر را برای این دادگاه در اصلاح، نقض یا فسخ حکم شناسایی کرده‌اند، بی‌آنکه این اقدامات الزاماً مقید به بندهای اعتراض باشند. همین دوگانگی ظریف موجب شده که ساختار تجدیدنظر در ایران نه کاملاً «محدود» باشد و نه کاملاً «مستقل»، بلکه حالتی بینابینی و مختلط داشته باشد که در آن، رأی بدوی چارچوب اولیه را تشکیل می‌دهد ولی مرجع تجدیدنظر نیز از استقلال محدود برخوردار است (طهماسبی، ۱۳۹۸: ۱۱۹). از منظر حقوق تطبیقی نیز بررسی نظام‌های فرانسه و آلمان نشان می‌دهد که مرحله تجدیدنظر، اساساً دومین بُعد دادرسی تلقی می‌شود و برخلاف فرجام، محدود به بررسی شکلی نیست. با این حال، اغلب این نظام‌ها بر اصل «عدم خروج از حدود دعوا» یا «ممنوعیت رسیدگی به موضوع جدید» تأکید دارند، اما در عین حال استقلال مرجع تجدیدنظر در تحلیل حقوقی و کشف خطای ماهوی را به رسمیت می‌شناسند. (Murray, ۲۰۱۹: ۲۱۲) تطبیق این الگو با حقوق ایران نشان می‌دهد که گرایش قانون‌گذار ایرانی نیز به همین سمت است: یعنی ایجاد

نوعی تعادل میان ثبات رأی بدوی و کارکرد اصلاحی مرحله تجدیدنظر. در این میان، تحلیل دکترین حقوقی ایران نیز مؤید همین برداشت است. برخی نویسندگان بر این باورند که تجدیدنظرخواهی ذاتاً یک «رسیدگی کامل» است و حتی بدون طرح ایراد صریح، دادگاه تجدیدنظر باید امکان بررسی همه ابعاد رأی را داشته باشد؛ چرا که هدف نهایی، صدور رأی صحیح و عادلانه است (شمس، ۱۳۹۴: ۸۹). در مقابل، گروهی دیگر استقلال بیش از حد دادگاه تجدیدنظر را مغایر اصولی مانند ثبات دادرسی، منع غافلگیری طرفین و جلوگیری از اطاله فرایند می‌دانند (عسگری، ۱۴۰۰: ۶۱). به نظر می‌رسد که تحلیل صحیح میان این دو دیدگاه، نیازمند تفکیک میان «استقلال در ارزیابی حقوقی» و «استقلال در توسعه قلمرو دعا» است. دادگاه تجدیدنظر می‌تواند دلایل، قوانین و تحلیل حقوقی را مستقل بررسی کند، اما نمی‌تواند موضوع جدید یا خواسته تازه‌ای را وارد فرآیند دادرسی کند؛ زیرا این امر به‌طور مستقیم اصل ترافعی بودن دعاوی را نقض می‌کند. با توجه به این زمینه نظری و تجربی، ضرورت پژوهش حاضر آشکار می‌شود: تعیین دقیق این که رأی دادگاه بدوی تا چه اندازه برای مرجع تجدیدنظر جنبه محدودکننده دارد، و این که استقلال این مرجع تا چه اندازه باید باشد تا ضمن تضمین صحت دادرسی، ثبات و امنیت قضایی نیز آسیب نبیند. پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی توصیفی - تحلیلی، و با بهره‌گیری از قوانین، آرای وحدت رویه، تحلیل‌های دکترین و مطالعات تطبیقی، چارچوبی منسجم برای پاسخ به این پرسش بنیادین ارائه دهد.

۲- مبانی نظری، مفهومی و فقهی صلاحیت و حدود رسیدگی دادگاه تجدیدنظر

نهاد تجدیدنظر در ساختار دادرسی مدنی و کیفری، بازتابی از الزام به تحقق عدالت و تضمین حقوق اصحاب دعا است. این نهاد، با ایجاد فرصتی برای بازنگری در رأی صادره از مرجع بدوی، کوششی است برای اصلاح خطاهای احتمالی و اطمینان از درستی حکم نهایی. با این حال، دامنه و حدود اختیارات دادگاه تجدیدنظر همواره محل بحث و نظر بوده است؛ به‌گونه‌ای که آیا این مرجع صرفاً محدود به جهات اعتراض تجدیدنظرخواه است یا از استقلال تام برای رسیدگی مجدد برخوردار است؟ پاسخ به این پرسش، در گرو تحلیل مبانی نظری، مفهومی و فقهی حاکم بر این نهاد است.

۱-۲- مبانی نظری و مفهومی

۱-۱-۲- اصل اصلاح خطا

نخستین و شاید اصلی‌ترین فلسفه وجودی نهاد تجدیدنظر، «اصلاح خطای قضایی» است. این اصل مبتنی بر واقع‌بینی نسبت به احتمال وقوع خطا در هر نظام قضایی، به‌ویژه در مرحله نخست دادرسی، استوار است. خطاهای احتمالی می‌تواند ناشی از برداشت نادرست از قانون، ارزیابی ناقص ادله، یا حتی سهو در دادرسی باشد (شمس، ۱۳۹۴: ۹۱). بر این مبنا، دادگاه تجدیدنظر به‌عنوان یک «مرحله دوم رسیدگی» طراحی شده است تا بتواند این خطاها را شناسایی و اصلاح کند. بنابراین، برای تحقق این هدف، دادگاه تجدیدنظر نیازمند سطح معینی از «استقلال تحلیلی» است تا بتواند مستقل از نظر قاضی بدوی، به ارزیابی مجدد موضوع بپردازد. (Murray, ۲۰۱۹: ۱۹۸)

۱-۲-۲- اصل ترافعی بودن و محدودیت قاضی به خواسته

یکی از پایه‌های اصلی دادرسی مدرن، اصل ترافعی بودن است که بر طبق آن، قاضی مقید به رسیدگی در حدود خواسته‌های مطروحه از سوی طرفین دعواست و نمی‌تواند خارج از آن چارچوب اقدام کند. این اصل در مرحله تجدیدنظر نیز اعمال می‌شود؛ یعنی دادگاه تجدیدنظر نمی‌تواند به‌طور خودانگیخته وارد رسیدگی به موضوعاتی شود که اصلاً در دادگاه بدوی مطرح نشده یا مورد اعتراض تجدیدنظرخواه قرار نگرفته است. این محدودیت، از حقوق طرفین دعوا، به‌خصوص خوانده، در برابر طرح ناگهانی موضوعات جدید حمایت می‌کند و مانع «غافلگیری» آن‌ها می‌شود. (طهماسبی، ۱۳۹۸: ۱۲۱)

۱-۲-۳- اصل منع توسعه قلمرو دعوا/ ممنوعیت طرح مسائل جدید

این اصل، قرابت نزدیکی با اصل ترافعی بودن دارد، اما دامنه آن گسترده‌تر است. این قاعده به این معناست که در مرحله تجدیدنظر، نباید «نواحی جدیدی» از دعوا یا «دلایل جدیدی» برای نخستین بار مطرح شوند که بتوانند ماهیت یا دامنه اصلی دعوا را تغییر دهند. قانون آیین دادرسی مدنی ایران در مواد ۳۴۸ و ۳۴۹ تا حدی این قاعده را لحاظ کرده است، اما تفسیر دقیق آن در رویه قضایی و دکترین همچنان محل بحث است. (عسگری، ۱۴۰۰: ۵۹) هدف اصلی این اصل، حفظ «ثبات دادرسی» و جلوگیری از اطاله بی‌مورد فرایند رسیدگی است.

۲-۱-۴- اصل استقلال مرحله تجدیدنظر

در مقابل اصول محدودکننده، این اصل بر «استقلال ماهوی» مرحله تجدیدنظر تأکید دارد. این استقلال به این معناست که دادگاه تجدیدنظر صرفاً یک «شعبه رسیدگی کننده به اعتراض» نیست، بلکه خود یک «مرحله مستقل از دادرسی» است که می تواند به طور مستقل به تحلیل حقوقی، تفسیر قانون و ارزیابی دلایل بپردازد. (آخوندی، ۱۳۹۲: ۳۰۳) این استقلال برای تضمین کارآمدی اصل اصلاح خطا حیاتی است؛ چرا که اگر دادگاه تجدیدنظر صرفاً به ارزیابی استدلال قاضی بدوی بپردازد، خطاهای ماهوی همچنان ممکن است باقی بمانند.

۲-۱-۵- اصل امنیت قضایی و ثبات آراء

هر نظام حقوقی کارآمد، نیازمند تضمین «امنیت قضایی» برای شهروندان است. این امنیت، تا حد زیادی بر «ثبات آراء قضایی» و «پیش‌بینی پذیری نتایج دعاوی» استوار است. اگر دادگاه تجدیدنظر بتواند به طور نامحدود از رأی بدوی فاصله بگیرد و موضوعات جدیدی را مطرح کند، این ثبات و پیش‌بینی پذیری خدشه دار می شود. بنابراین، اصل امنیت قضایی، به عنوان یک اصل بنیادین، محدودیت‌هایی را بر استقلال مرحله تجدیدنظر اعمال می کند تا از بی ثباتی حقوقی جلوگیری شود.

۲-۱-۶- اصل جلوگیری از اطاله دادرسی

طولانی شدن فرایندهای قضایی، یکی از مشکلات رایج در نظام‌های حقوقی است. رسیدگی مرحله تجدیدنظر، خود بخشی از این فرایند است و ورود به موضوعات نامحدود، می تواند آن را به طرز چشمگیری طولانی کند. (شمس، ۱۳۹۴: ۹۷) از این رو، محدود کردن دامنه رسیدگی به تجدیدنظر، یک ضرورت مدیریتی برای حفظ کارایی دستگاه قضایی و دسترسی سریع تر به عدالت نیز محسوب می شود.

۲-۲- مبانی فقهی

در فقه امامیه، مباحث مربوط به حجیت و اعتبار آرای قضایی و نیز لزوم یا جواز رسیدگی مجدد، همواره مورد توجه فقها بوده است. اگرچه عنوان «تجدیدنظر» به معنای اصطلاحی حقوقی آن، در متون فقهی قدیم کمتر دیده می شود، اما مفاهیم و قواعدی که زیربنای این نهاد را تشکیل می دهند، ریشه های عمیقی در فقه دارند:

۲-۲-۱- حجیت شرعی احکام قضایی

در فقه، حکم حاکم شرع (قاضی) زمانی که مطابق موازین شرعی صادر شود، دارای حجیت است و نمی‌توان به راحتی آن را نقض کرد. این قاعده، مبنایی برای «اصل ثبات رأی» و «اصل اعتبار قضا» در حقوق موضوعه است. (نجفی، ۱۴۲۴ق: ج ۷، ۳۳۰) این موضوع، خود توجیهی برای محدودیت ورود دادگاه تجدیدنظر به موضوعاتی است که در مرحله بدوی به درستی رسیدگی شده است.

۲-۲-۲- لزوم کشف حقیقت و رفع ظلم

در مقابل، قاعده «لزوم کشف حقیقت» و «منع ظلم» از قواعد مسلم فقهی است. اگر رأی صادرشده از ناحیه قاضی، موجب ظلم یا محرومیت از حق باشد، لزوم رفع ظلم اقتضا می‌کند که راهی برای اصلاح آن وجود داشته باشد. (موسوی خمینی، بی‌تا: ج ۲، ۲۰۴) این قاعده، همان مبنای «اصل اصلاح خطا» در حقوق موضوعه است و توجیه‌کننده اختیار دادگاه تجدیدنظر برای اصلاح احکام معوج است.

۲-۲-۳- ادله اجتهادیه و اعتبار اقوال

فقه‌ها همواره بر لزوم اتکاء به ادله معتبر شرعی (کتاب، سنت، عقل، اجماع) در صدور احکام تأکید کرده‌اند. در مرحله تجدیدنظر نیز، این اصل به معنای آن است که دادگاه باید مستقل از برداشت اولیه قاضی بدوی، به ارزیابی مجدد ادله قانونی و شرعی بپردازد. (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۳، ۲۰۰) این موضوع، بر «استقلال تحلیلی» مرجع تجدیدنظر صحه می‌گذارد.

۲-۳- جمع‌بندی نظری و فقهی

مبنای نظری و فقهی مورد بررسی، حاکی از آن است که نظام تجدیدنظرخواهی در حقوق ایران، یک سازوکار چندوجهی و متوازن است. این نظام، نه یک نظام کاملاً «محدود» است که صرفاً به شکایات رسیدگی کند، و نه یک نظام «آزاد» که امکان ورود به هر موضوعی را داشته باشد. بلکه، چارچوبی «ترکیبی» دارد که در آن استقلال تحلیلی و توانایی ارزیابی مستقل قانون و ادله، برای دادگاه تجدیدنظر به رسمیت شناخته شده است (مبنای اصل اصلاح خطا و ادله اجتهادیه). اما این استقلال، در چارچوب *محدودیت‌های ساختاری ناشی از اصول توافقی بودن، منع طرح موضوعات جدید، و لزوم حفظ امنیت قضایی و ثبات آراء قرار دارد. (مبنای حجیت شرعی احکام و قاعده منع ظلم). بنابراین، رأی دادگاه بدوی، نقطه‌ی آغازی برای رسیدگی تجدیدنظر است، نه نقطه‌ی پایانی؛ و دادگاه تجدیدنظر، ضمن احترام به حدود

دعوا و لزوم ثبات، اختیار اصلاح خطاهای ماهوی را دارد.

۳- تحلیل مواد قانونی مرتبط با حدود صلاحیت و استقلال دادگاه تجدیدنظر

در این بخش، مواد اصلی قانون آیین دادرسی مدنی و کیفری که حدود اختیار دادگاه تجدیدنظر را تعیین می‌کنند، به ترتیب منطقی و تحلیلی بررسی می‌شوند. ساختار این فصل بر سه محور استوار است:

- مواد ناظر بر محدودیت ورود
- مواد ناظر بر اختیارات موسع دادگاه تجدیدنظر
- هماهنگ‌سازی میان محدودیت‌ها و اختیارات: تحلیل نظام‌مند

۳-۱- تحلیل مواد قانون آیین دادرسی مدنی

جهات تجدیدنظرخواهی را باید نخستین مرز قانونی برای رسیدگی در مرحله تجدیدنظر قلمداد کرد. در همین راستا، ماده ۳۴۸ قانون آیین دادرسی مدنی، چهار جهت اصلی را برای این منظور تعیین کرده است که عبارتند از: ادعای عدم اعتبار مستندات، ادعای عدم توجه قاضی به دلایل ابرازی، ادعای عدم صلاحیت یا سوءاستفاده از اختیار، و نهایتاً ادعای مخالف بودن حکم با مقررات قانونی. این احصاء قانونی در نگاه نخست، قلمرو رسیدگی مرجع تجدیدنظر را به این چهار دسته محدود می‌کند؛ نکته کلیدی اینجاست که قانون‌گذار در ماده مذکور، «جهات اعتراض» را مبنای ورود دادگاه تجدیدنظر قرار داده است و نه صرفاً «محل اختلاف» یا طرح «موضوعات جدید». شایان ذکر است که این رویکرد محدودکننده، مستقیماً با اصول بنیادین دادرسی همچون «اصل توافعی بودن» (که بر اساس آن قاضی مقید به خواسته و اعتراض طرفین است)، «اصل منع توسعه قلمرو دعوا» و «اصل امنیت قضایی و ثبات آراء» پیوند خورده است. در تبیین همین ضرورت، والتر (۲۰۲۰) در تحلیل تطبیقی تجدیدنظر در نظام‌های رومی-ژرمنی تصریح می‌کند که محدودسازی جهات اعتراض، در واقع ابزاری استراتژیک برای جلوگیری از گشودن «در تازه‌ای از دعوا» در مرحله دوم دادرسی محسوب می‌شود.

۳-۲- تفسیر دکترین ایران

شمس معتقد است که ماده ۳۴۸ «چارچوب موضوعی» فراهم می‌کند، اما مانع تفسیر موسّع دادگاه تجدیدنظر درباره کیفیت رسیدگی بدوی نیست. (شمس، ۱۳۹۴: ۱۰۳) طهماسبی نیز تصریح می‌کند که این ماده بیانگر «محدودیت ورود» است اما «محدودیت بررسی ماهوی» نیست. (طهماسبی، ۱۳۹۸: ۱۲۳)

۳-۳- تحلیل ماده ۳۴۹ قانون آیین دادرسی مدنی

این ماده که مکمل ماده ۳۴۸ است، اعلام می‌کند دادگاه تجدیدنظر نمی‌تواند «دلایل جدیدی» را که در دادگاه بدوی مطرح نشده است، مورد استناد قرار دهد مگر در موارد خاص. در باب اهمیت ماده ۳۴۹ میتوان گفت این ماده «مرز سفت و سخت» در برابر توسعه قلمرو دعواست و متکی بر مبانی منع توسعه دعوا، منع غافلگیری قضایی، حقوق دفاعی طرف مقابل. تفسیر رویه قضایی: در رأی شعبه ۳۲ دادگاه تجدیدنظر تهران (شماره ۹۸۰۹۹۷)، دادگاه تصریح کرده: «ارائه دلیل جدید در مرحله تجدیدنظر تنها با اثبات عدم امکان تقدیم در مرحله بدوی ممکن است.» جعفری لنگرودی این ماده را از مصادیق «نظم عمومی شکلی» می‌داند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۰: ترمینولوژی حقوق)

۳-۴- ماده ۳۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی

این مواد قانونی، در کنار هم منظومه‌ای را شکل می‌دهند که تبیین‌گر ماهیت دوگانه مرجع تجدیدنظر است. در این میان، ماده ۳۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی با پیش‌بینی اختیار «تأیید»، «نقض» و به‌ویژه «اصلاح» رأی، نقطه آغاز استقلال تحلیلی این مرجع محسوب می‌شود؛ چرا که «اصلاح رأی» به‌معنای ورود ماهوی و انشای حکمی جدید بر مبنای دلایل موجود است. در تحلیل تطبیقی، این وضعیت دقیقاً با ماده ۵۶۱ قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه (Code de procédure civile) قرابت دارد که با شناسایی نهاد «Réformation»، به دادگاه تجدیدنظر اجازه می‌دهد حکمی کاملاً متفاوت صادر کند (Starck, 2018). علاوه بر این، ماده ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی با به رسمیت شناختن یکی از گسترده‌ترین اختیارات، به دادگاه اجازه می‌دهد در صورت وجود هرگونه اشتباه در تشخیص موضوع، استناد، تفسیر یا انطباق قانون، اقدام به اصلاح رأی نماید؛ امری که عملاً نوعی «ولایت اصلاحی» به این مرجع می‌بخشد. چنان‌که استاد قربانی (۱۴۰۱) معتقد است، این ماده روح مرحله تجدیدنظر یعنی «استقلال در تحلیل حقوقی» را تشکیل می‌دهد. از منظر فقهی نیز، مبنای این اختیار گسترده را می‌توان در قواعدی همچون «منع ظلم» و «لزوم کشف حقیقت» جست‌وجو کرد؛ چرا که در صورت احراز ظلم در رأی بدوی،

تکلیف دادگاه دفع خطا، مستقل از حدود اعتراض است (موسوی خمینی، بی تا). در تکمیل این فرآیند، مواد ۳۶۰ و ۳۶۲ با اعطای صلاحیت صدور حکم پس از نقض و امکان انجام تحقیقات تکمیلی مستقیم، ثابت می کنند که تجدیدنظر در نظام حقوقی ایران یک مرحله «کامل» و ماهوی است و نه صرفاً یک بررسی شکلی؛ موضعی که مورد تأیید دکترین، از جمله دکتر کاتوزیان (۱۳۹۲) نیز قرار گرفته است. این رویکرد در قانون آیین دادرسی کیفری (مواد ۴۲۶، ۴۵۵ و ۴۶۹) با غلظت بیشتری مشاهده می شود، زیرا در دعاوی کیفری، ضرورت حمایت از آزادی های فردی و دفع اکید ظلم، محدودیت های این مرحله را بیش از پیش کاهش می دهد. در نهایت، از هم نشینی مواد محدودکننده (۳۴۸ و ۳۴۹) در کنار مواد اعطاکننده استقلال (۳۵۱، ۳۵۸، ۳۶۰ و ۳۶۲)، یک الگوی ترکیبی استخراج می شود. یافته های تحلیلی نشان می دهد که مرحله تجدیدنظر نه یک «مرجع صرفاً شکلی» و نه یک «محکمه بدوی دوم»، بلکه مرجعی برای «اصلاح خطا در چارچوب دعوا» است؛ مدلی که در حقوق تطبیقی تحت عنوان «رسیدگی مجدد کنترل شده» (Model of Controlled Rehearing) شناخته می شود.

۳-۵- تحلیل آرای وحدت رویه و رویه عملی دادگاه های تجدیدنظر

در ادامه این پژوهش، به منظور تبیین دقیق تر ابعاد عملی موضوع، به بررسی سه محور اساسی خواهیم پرداخت: نخست، واکاوی آرای وحدت رویه مرتبط با حدود صلاحیت و میزان استقلال دادگاه تجدیدنظر؛ دوم، تحلیل رویه عملی محاکم با استناد به آرای منتشرشده و گزارش های قضایی موجود؛ و در نهایت، ارائه یک جمع بندی تحلیلی جامع به منظور استخراج قواعد رویه ای حاکم بر این حوزه. آرای وحدت رویه مرتبط با موضوع، به ویژه در حوزه حدود صلاحیت دادگاه تجدیدنظر، نشان می دهد که هیأت عمومی دیوان عالی کشور به طور مستمر کوشیده است میان «استقلال تحلیلی» دادگاه تجدیدنظر و «تجدیدنظرخواهی خارج از حدود اعتراض» تفکیک قائل شود. در همین راستا، رأی وحدت رویه شماره ۷۳۳ مورخ ۲۶/۱/۱۳۹۳ با موضوع محدودیت دادگاه تجدیدنظر به آنچه مورد اعتراض قرار گرفته، جایگاه بنیادینی دارد. مفاد این رأی آن است که دادگاه تجدیدنظر صرفاً در حدود اعتراض وارد رسیدگی می شود و مجاز نیست نسبت به بخش های غیرمعتراض حکم بدوی اظهارنظر کند. اهمیت این رأی در آن است که سنگ بنای نظریه تحدید قلمرو رسیدگی تجدیدنظر بر اساس اعتراض را شکل می دهد. این برداشت، مستقیماً بر اصولی چون اصل ترافعی بودن، منع توسعه قلمرو دعوا و امنیت قضایی استوار است. با این حال، در تحلیل دکترین، دکتر شمس بر این باور است که رأی ۷۳۳ هرچند مانع توسعه بی مبنای اختیارات تجدیدنظر است، اما باید در پرتو مواد

۳۵۱ و ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی تفسیر شود؛ موادی که استقلال تحلیلی مرجع تجدیدنظر را تضمین می‌کنند. بر این اساس، رأی ۷۳۳ ناظر بر «مرز ورود» است و نه «مرز تحلیل»؛ به این معنا که دادگاه تجدیدنظر حق ندارد خارج از موضوع مورد اعتراض وارد رسیدگی شود، اما هرگاه در محدوده اعتراض وارد شد، می‌تواند تحلیل مستقل و حتی متفاوتی از دادگاه بدوی ارائه دهد. در ادامه، رأی وحدت رویه شماره ۷۱۶ مورخ ۲۱/۴/۱۳۹۰ با موضوع اختیار اصلاح رأی بدوی توسط دادگاه تجدیدنظر، بُعد دیگری از صلاحیت این مرجع را روشن می‌سازد. دیوان عالی کشور در این رأی تأکید کرده است که دادگاه تجدیدنظر می‌تواند رأی بدوی را اصلاح کند، حتی اگر این اصلاح از حیث نوع، میزان یا مبنای حقوقی حکم باشد. این رأی کاملاً منطبق با مواد ۳۵۱ و ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی است و نشان می‌دهد که مرجع تجدیدنظر صرفاً دادگاهی برای تأیید یا نقض رأی نیست، بلکه مرجعی برای تصحیح و تکمیل نیز محسوب می‌شود. اهمیت محوری رأی ۷۱۶ در این عبارت نهفته است که «صلاحیت دادگاه تجدیدنظر در اصلاح رأی، صلاحیتی ماهوی است». همین گزاره، اساس نظریه استقلال تحلیلی را تشکیل می‌دهد. از منظر تطبیقی نیز این رویکرد با نهاد *réformation* در حقوق فرانسه و *substitution of judgment* در حقوق انگلیس قابل مقایسه است. رأی وحدت رویه شماره ۷۵۴ مورخ ۱۰/۹/۱۳۹۴ نیز با موضوع جایگاه تحقیقات تکمیلی در مرحله تجدیدنظر، دلالت مهمی بر ماهیت غیرشکلی این مرحله دارد. دیوان عالی کشور در این رأی اعلام کرده است که دادگاه تجدیدنظر حق دارد تحقیقات تکمیلی را رأساً انجام دهد یا دستور انجام آن را صادر کند و چنین اقدامی تجاوز از حدود صلاحیت محسوب نمی‌شود. این رأی در حقیقت تقویت‌کننده مفاد مواد ۳۶۰ و ۳۶۲ قانون آیین دادرسی مدنی است و به‌صراحت نشان می‌دهد که تجدیدنظر محدود به یک کنترل صوری یا شکلی نیست، بلکه در صورت لزوم، دادگاه تجدیدنظر اختیار ورود مؤثر برای تکمیل مبنای تصمیم‌گیری را نیز دارد. در همین مسیر، رأی وحدت رویه شماره ۷۷۱ مورخ ۲۱/۱۲/۱۳۹۷ با موضوع نقش دادگاه تجدیدنظر در اصلاح اشتباهات بدوی، تأکید می‌کند که هرگاه رأی بدوی متضمن «اشتباه مؤثر» باشد، دادگاه تجدیدنظر مکلف به اصلاح آن است، حتی اگر اعتراض طرفین محدود و جزئی بوده باشد. اهمیت این رأی در آن است که یک قاعده روشن را تثبیت می‌کند: تجدیدنظر مرجع بررسی و رفع اشتباهات اساسی است، نه صرفاً مرجع رسیدگی به ایراداتی که به‌طور صریح در لایحه اعتراض آمده است. این رأی را می‌توان تأییدی بر اصل *Error Correction Principle* در حقوق تطبیقی دانست؛ اصلی که نقش بنیادین دادگاه تجدیدنظر را در تصحیح خطاهای قضایی برجسته می‌سازد. بررسی رویه عملی دادگاه‌ها نیز نشان می‌دهد که در اجرای این مبنای، سه الگوی رفتاری عمده در میان محاکم تجدیدنظر شکل گرفته است. الگوی نخست، «تفسیر مضیق از حدود اعتراض» است که به‌ویژه در برخی آرای دادگاه تجدیدنظر استان تهران دیده می‌شود. در این الگو، دادگاه صرفاً بخش مورد اعتراض را بررسی می‌کند و حتی نسبت به اشتباهات آشکار در بخش‌های غیرمعتراض حکم نیز سکوت

اختیار می‌نماید. مزیت این رویکرد، حفظ ثبات رأی و رعایت سخت‌گیرانه اصل امنیت قضایی است، اما عیب آن در این است که ممکن است برخی خطاهای مؤثر بدون اصلاح باقی بماند. الگوی دوم، «اصلاح گسترده رأی بدوی» است که در شماری از آرای دادگاه‌های تجدیدنظر استان‌های خراسان رضوی و فارس مشاهده می‌شود. در این رویکرد، دادگاه‌ها با تکیه بر ماده ۳۵۸، برای خود اختیاری ماهوی و گسترده قائل‌اند و گاه کل حکم را با مبنایی جدید اصلاح می‌کنند. الگوی سوم، که می‌توان آن را الگوی غالب و منسجم‌تر با قانون و آرای وحدت رویه دانست، «جمع بین محدودیت ورود و استقلال تحلیل» است. ویژگی این الگو آن است که دادگاه تجدیدنظر فقط در بخش مورد اعتراض وارد رسیدگی می‌شود، اما در همان محدوده، تحلیل کاملاً مستقلی ارائه می‌دهد، در صورت نیاز تحقیقات تکمیلی انجام می‌دهد و اگر اشتباه مؤثری احراز شود، حتی فراتر از ایراد جزئی مطرح‌شده، رأی را اصلاح می‌کند. این رویکرد بیش از دو الگوی دیگر با ساختار قانونی و تفسیری حاکم بر مرحله تجدیدنظر انطباق دارد. از مجموع آرای وحدت رویه و رویه عملی دادگاه‌ها می‌توان چند قاعده مهم استخراج کرد: نخست آنکه دادگاه تجدیدنظر فقط در حدود اعتراض وارد رسیدگی می‌شود؛ دوم آنکه پس از ورود، از استقلال کامل در تحلیل ماهوی برخوردار است؛ سوم آنکه می‌تواند رأی بدوی را اصلاح کند، حتی اگر این اصلاح مبتنی بر مبنای حقوقی جدید باشد؛ چهارم آنکه موظف است اشتباهات مؤثر را برطرف سازد؛ پنجم آنکه اختیار انجام تحقیقات تکمیلی را نیز داراست؛ و در نهایت، مرحله تجدیدنظر در نظام حقوقی ایران را باید مرجع «اصلاح خطا در چارچوب دعوا» دانست، نه یک مرجع صرفاً شکلی. بر این اساس، ثبات رأی و امنیت قضایی در حد محدود کردن «محل ورود» رعایت می‌شود، نه در حد الزام دادگاه تجدیدنظر به تبعیت از استدلال دادگاه بدوی. این قواعد، در واقع حد وسطی میان دو سر طیف، یعنی «استقلال مطلق» و «تبعیت کامل از رأی بدوی» را ترسیم می‌کنند و ماهیت واقعی مرحله تجدیدنظر را در حقوق ایران به‌خوبی آشکار می‌سازند.

۳-۶- چالش‌های نظری و عملی در حدود و ثغور اختیار دادگاه تجدیدنظر

اگرچه مواد قانونی (از جمله ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۱، ۳۵۸، ۳۶۰ و ۳۶۲) تصویری نسبتاً کامل از نقش مرحله تجدیدنظر ارائه می‌دهند، اما تفسیر این مواد در مقام اجرا با پرسش‌های تیز، پیچیده و اختلاف‌برانگیزی مواجه شده است؛ پرسش‌هایی از جنس مرز میان «محدودیت ورود» و «استقلال تحلیل» کجاست؟ آیا اصلاح رأی می‌تواند بر مبنای حقوقی کاملاً جدید باشد؟ معیار «اشتباه مؤثر» چیست؟ آیا تجدیدنظر می‌تواند خواسته، عنوان دعوا یا مبنای را تغییر دهد؟ آیا ماده ۳۴۹ مانع اصلاح یا تکمیل رأی است؟ در ادامه، این چالش‌ها به‌صورت نظام‌مند

بررسی می‌شود.

۳-۷- چالش‌های ناشی از تنش بین مواد قانونی

ماده ۳۴۹ اعلام می‌کند که دادگاه تجدیدنظر نمی‌تواند دلایل جدیدی را که در مرحله بدوی ابراز نشده است بپذیرد، اما در مقابل، مواد ۳۵۱ و ۳۵۸ به دادگاه تجدیدنظر اختیار می‌دهند که رأی را اصلاح کند، اشتباهات دادگاه بدوی را تصحیح نماید و حتی در موارد لازم رأی جدید صادر کند. از همین‌جا یک تعارض ظاهری شکل می‌گیرد: چگونه ممکن است دادگاه، بدون پذیرش دلیل جدید، بتواند رأی بدوی را بر مبنایی متفاوت اصلاح کند؟ در پاسخ به این پرسش، در دکترین سه دیدگاه اصلی مطرح شده است. گروه نخست بر این باورند که ماده ۳۴۹ بر همه مواد دیگر حاکم است و بنابراین هرگونه اصلاح فقط در حدود دلایل و مستندات موجود در مرحله بدوی امکان‌پذیر است. گروه دوم معتقدند که ماده ۳۴۹ صرفاً ناظر بر ایجاد دعوای جدید یا ارائه اسناد و ادله جدید است و مانعی برای ارائه تحلیل حقوقی جدید ایجاد نمی‌کند. گروه سوم که دیدگاهی میانه و متعادل‌تر دارد، میان «دلیل جدید» و «تحلیل جدید» تفکیک می‌کند؛ بر این اساس، دلیل جدید ممنوع است، اما تحلیل حقوقی تازه در همان قلمرو دعوای مطروحه مجاز خواهد بود. به نظر می‌رسد این دیدگاه با مقصود قانون‌گذار سازگارتر است، زیرا قانون‌گذار قصد داشته قلمرو دعا را محدود کند، نه قلمرو استدلال حقوقی را. به بیان دیگر، دادگاه تجدیدنظر نمی‌تواند موضوع دعا را تغییر دهد، اما می‌تواند برای همان موضوع، مبنای حقوقی متفاوتی برگزیند. این برداشت با رأی وحدت رویه شماره ۷۱۶ سال ۱۳۹۳ نیز هماهنگ است. از دل این اختلاف‌نظرها، چالش مهم دیگری پدید می‌آید و آن تعیین ماهیت دادگاه تجدیدنظر است: آیا این دادگاه یک مرجع ماهوی کامل است یا صرفاً مرجع کنترل خطا؟ در این زمینه نیز سه نظریه وجود دارد. بر اساس نظریه نخست که می‌توان آن را نظریه «مرجع ماهوی کامل» نامید، تجدیدنظر مرحله دوم رسیدگی ماهوی است و دادگاه تجدیدنظر می‌تواند همه ابعاد دعا را بازبینی کند؛ در این نگاه، ماده ۳۵۸ اختیار ماهوی گسترده‌ای به دادگاه داده است. نمونه‌هایی از این رویکرد در برخی آراء محاکم خراسان رضوی و فارس دیده می‌شود. در برابر، نظریه دوم تجدیدنظر را «مرجع کنترل خطا» می‌داند؛ یعنی نهادی که صرفاً برای اصلاح خطاهای مؤثر دادگاه بدوی پیش‌بینی شده و نه برای رسیدگی دوباره ماهوی یا کشف حقیقت به‌صورت مستقل. در این دیدگاه، کار اصلی دادگاه تجدیدنظر سنجش درستی یا نادرستی رأی بدوی است و نه بازگشایی کامل رسیدگی. این رویکرد در برخی آراء محاکم تهران بیشتر مشاهده می‌شود. نظریه سوم که دیدگاهی ترکیبی است و مبنای تحلیل حاضر نیز محسوب می‌شود، می‌کوشد میان این دو برداشت جمع کند. مطابق این

نظریه، ورود دادگاه تجدیدنظر محدود به حدود اعتراض است، اما پس از ورود در همان بخش مورد اعتراض، دادگاه از استقلال تحلیلی برخوردار است و می‌تواند در چارچوب دعوا، رأی را اصلاح یا بازسازی کند. در عمل نیز این نظریه با مفاد آراء وحدت رویه ۷۱۶، ۷۳۳ و ۷۷۱ بیشترین انطباق را دارد. در سطح رویه قضایی، این اختلاف‌های نظری به چالش‌های عملی گسترده‌ای منجر شده است. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها، تفاوت شدید رویه میان دادگاه‌های استان‌های مختلف است؛ به گونه‌ای که یک پرونده مشابه ممکن است در سه استان، سه نتیجه متفاوت به دنبال داشته باشد. در تهران، گرایش غالب به «ورود مضیق» است؛ در خراسان رضوی، رویکرد «اصلاح گسترده» دیده می‌شود و در فارس، گاه نوعی «تحلیل ماهوی کامل» بر آرای تجدیدنظر حاکم است. این تفاوت‌ها عمدتاً از سه عامل ناشی می‌شود: برداشت متفاوت قضات از مواد ۳۴۸ و ۳۴۹، تلقی‌های گوناگون از مفهوم «اشتباه مؤثر» و نیز نگرش‌های متفاوت نسبت به نقش دادگاه تجدیدنظر، اعم از شکلی یا ماهوی بودن آن. ابهام در مفهوم «اشتباه مؤثر» خود یکی دیگر از چالش‌های اساسی است. ماده ۳۵۸ مقرر می‌دارد که دادگاه می‌تواند اشتباه را اصلاح کند، اما روشن نمی‌سازد که مقصود از اشتباه مؤثر دقیقاً چیست. آیا اشتباه در مستندات را دربرمی‌گیرد؟ یا اشتباه در تطبیق قانون، تفسیر قانون، تشخیص ماهیت دعوا، محاسبات، یا حتی استدلال دادگاه بدوی را نیز شامل می‌شود؟ نبود تعریف روشن و معیار مشخص برای این مفهوم، زمینه‌ساز اختلاف گسترده در رویه شده و باعث شده است که قضات در موارد مشابه، تصمیم‌های متفاوتی اتخاذ کنند. چالش مهم دیگر این است که آیا دادگاه تجدیدنظر می‌تواند بر مبنای جدید حکم صادر کند یا نه. برای مثال، ممکن است دادگاه بدوی دعوا را به این دلیل رد کرده باشد که «خیار» مورد ادعا را نپذیرفته است، اما دادگاه تجدیدنظر همان دعوا را بپذیرد، با این تفاوت که مبنای پذیرش را «خیار غبن» بداند نه «خیار عیب». در اینجا دو دیدگاه وجود دارد: برخی این اقدام را ایجاد مبنای جدید و در نتیجه ممنوع می‌دانند؛ در مقابل، گروهی معتقدند تا زمانی که موضوع دعوا همان باقی مانده باشد، تغییر تحلیل حقوقی مجاز است. رأی وحدت رویه ۷۱۶ مؤید دیدگاه دوم است و چنین تغییری را در چهارچوب دعوا قابل پذیرش می‌داند. مسئله مشابهی درباره امکان تغییر نوع حکم در مرحله تجدیدنظر مطرح است. برای نمونه، آیا دادگاه تجدیدنظر می‌تواند حکم را از «اثباتی» به «اعلامی» تبدیل کند، یا از «محکومیت» به «اعسار» و بالعکس تغییر دهد؟ در این زمینه نیز اختلاف نظر وجود دارد، اما رأی وحدت رویه ۷۷۱ چنین تغییری را در صورتی که در محدوده اعتراض و چارچوب دعوا باشد، مجاز دانسته است. برآیند تحلیل نظری، فقهی و رویه‌ای نشان می‌دهد که چهار نتیجه کلیدی قابل استخراج است. نخست آنکه محدودیت ورود مقرر در مواد ۳۴۸ و ۳۴۹ قطعی است و دادگاه تجدیدنظر مرجع رسیدگی به تمام پرونده نیست، بلکه فقط در محدوده اعتراض حق ورود دارد. دوم آنکه پس از این ورود محدود، استقلال تحلیلی دادگاه در قلمرو وارد شده بسیار گسترده است؛ به این معنا که می‌تواند رأی را به‌طور کامل اصلاح کند، مبنای حقوقی جدید ارائه دهد، استدلال دادگاه بدوی را تغییر

دهد، تحقیقات تکمیلی انجام دهد و در نهایت رأی جدید صادر کند. این نتیجه در مواد ۳۵۱، ۳۵۸، ۳۶۰ و ۳۶۲ و نیز در آراء وحدت رویه ۷۱۶، ۷۵۴ و ۷۷۱ به خوبی قابل مشاهده است. سوم آنکه دادگاه تجدیدنظر را باید مرجع اصلاح خطا با دامنه تحلیلی گسترده دانست؛ نه مرجعی صرفاً شکلی و نه تکرار کامل دادگاه بدوی، بلکه نهادی که برای اصلاح اشتباهات در چارچوب دعوای مطرح شده طراحی شده است. و چهارم آنکه بهترین راهکار تقنینی برای رفع تعارضها و ایجاد وحدت رویه، تعریف شفاف مفهوم «اشتباه مؤثر»، تعیین دقیق مرز میان «دلیل جدید» و «تحلیل جدید» و نیز تدوین نظریه‌ای واحد درباره حدود و شیوه اصلاح رأی در مرحله تجدیدنظر است. تنها با این اصلاحات می‌توان از پراکندگی رویه کاست و انسجام بیشتری در عملکرد دادگاه‌های تجدیدنظر ایجاد کرد.

۴- آثار عملی و کاربردی نظریه در دعاوی مدنی و کیفری

اختلاف در حدود و ثغور اختیارات دادگاه تجدیدنظر، فقط یک بحث نظری نیست؛ این اختلاف‌ها در عمل باعث تفاوت‌هایی جدی در نتیجه پرونده، حقوق طرفین، هزینه‌ها، بار اثبات، ثبات آراء، و حتی اطاله دادرسی می‌شود. در ادامه، آثار عملی این اختلاف‌ها در دو حوزه مدنی و کیفری بررسی می‌شود.

تأثیرات عملی رویکردهای نظری در دادرسی تجدیدنظر فراتر از مباحث آکادمیک است و مستقیماً بر سرنوشت دعاوی و حقوق اصحاب دعوا اثر می‌گذارد. در حوزه دعاوی مدنی، یکی از چالش‌های بنیادین، تفاوت در برداشت از «حدود اعتراض» است که منجر به نتایج متفاوتی می‌شود؛ اگر دادگاه تجدیدنظر رویکردی مضیق اتخاذ کند و صرفاً به بخش معترض‌عنه رسیدگی نماید، ممکن است حق واقعی یک طرف به دلیل نادیده گرفتن اشتباهات موجود در بدوی تضییع شود، در حالی که رویکرد موسع با ورود به بررسی ماهوی کامل‌تر، ضمن اصلاح اشتباهات مؤثر، به احقاق حق دقیق‌تری می‌انجامد. این اختلاف رویه در پذیرش «مبانی حقوقی جدید» نیز مشهود است؛ برای نمونه در حالی که محاکم برخی استان‌ها مانند تهران، ورود به مبانی جدید را نمی‌پذیرند، محاکم مشهد و فارس در صورت عدم تغییر موضوع دعوا، آن را مجاز می‌دانند؛ مثلاً تبدیل مبنای «خیار عیب» به «خیار غبن» در بدوی، در برخی استان‌ها معمول و در برخی دیگر ممنوع است که این تشتت، نتایج دعاوی را غیرقابل پیش‌بینی می‌کند. در مقابل، اختیارات دادگاه تجدیدنظر در صدور رأی جدید مطابق ماده ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی، با بی‌نیاز کردن طرفین از اعاده دادرسی، نقش مهمی در کاهش اطاله دادرسی دارد، هرچند اختلاف در پذیرش تغییر نوع حکم—مانند تبدیل حکم اعلامی به اثباتی، یا تبدیل محکومیت به بطلان—همچنان چالش‌هایی را در زمینه بار دلیل و آثار اجرایی

ایجاد کرده است. علاوه بر این، امکان انجام تحقیقات تکمیلی نظیر استماع شهود یا ارجاع به کارشناسی جدید وفق ماده ۳۶۰، اگرچه دقت رأی را افزایش می‌دهد، اما مرز میان تجدیدنظر و رسیدگی بدوی دوم را کمرنگ می‌کند در دعاوی کیفری، به دلیل پیوند مستقیم با آزادی، حیثیت و مجازات، حساسیت این رویکردها دوچندان است. اختیارات تجدیدنظر در تخفیف یا تشدید مجازات (مواد ۴۵۵ و ۴۶۹ ق.آ.د.ک) و به‌ویژه قدرت اصلاح عنوان مجرمانه—مانند تغییر سرقت تعزیری به خیانت در امانت—از جمله مواردی است که اختلاف رویه در آن آثار گسترده‌ای بر حقوق متهم دارد. ورود تجدیدنظر به ارزیابی مجدد دلایل بدوی، بازنگری در اعتبار شهادت شهود یا ناکافی دانستن دلایل، این مرجع را عملاً به یک رسیدگی‌کننده ماهوی بدل می‌کند که تصمیماتش در خصوص قرارهای بازداشت، تأثیر فوری و عمیقی بر حقوق دفاعی دارد. در این میان، نقش تجدیدنظر در احیای اصل براءت تعیین‌کننده است؛ زیرا رویکرد شکلی به پرونده، احتمال خطای محکومیت را افزایش می‌دهد و در مقابل، بررسی ماهوی، شانس نقض اشتباهات بدوی را بیشتر می‌کند. مجموعه این اختلافات نظری و رویه‌ای، امنیت قضایی را به‌شدت متأثر کرده است؛ فقدان رویه واحد میان استان‌ها نه تنها پیش‌بینی نتیجه را دشوار و اعتماد عمومی را تضعیف می‌کند، بلکه با افزایش ناگزیر فرجام‌خواهی، بار دیوان عالی را نیز سنگین‌تر می‌سازد. افزون بر این، نوع رویکرد تجدیدنظر، مستقیماً هزینه‌های دادرسی، حق‌الوکاله و هزینه‌های کارشناسی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. نگاهی تطبیقی به نظام‌های خارجی نشان می‌دهد که مدل «Cour d'Appel» در فرانسه با ورود محدود بر اساس اعتراض اما تحلیل نامحدود در آن بخش، به مدل پیشنهادی نزدیک است، در حالی که مدل «Court of Appeal» در انگلستان بیشتر بر اصلاح خطاهای مؤثر تمرکز دارد و شبیه دیدگاه مضیق در برخی استان‌های ایران است؛ آلمان نیز با مدل ترکیبی خود، الگویی ارائه می‌دهد که رویه قضایی ایران به تدریج در حال نزدیک شدن به آن است. در نهایت، با توجه به اینکه تجدیدنظر گاهی یک مرحله ماهوی و گاهی مرجع کنترل خطا عمل می‌کند، این دوگانگی تزلزل‌آور است و ضروری است با یکپارچه‌سازی رویه‌ها، تعریف شفاف «اشتباه مؤثر» و ترسیم دقیق مرز میان «دلیل جدید» و «تحلیل جدید»، از اطاله دادرسی کاسته و امنیت قضایی را ارتقا داد.

۵- نتیجه گیری

بررسی «حدود و ثغور اختیار دادگاه تجدیدنظر» در چارچوب انحصار رأی این مرجع به آنچه در مرحله بدوی مطرح و حکم شده، نشان می‌دهد که اختلاف نظرهای گسترده میان قانون، دکترین و رویه، محصول ابهام‌های ساختاری در مقررات دادرسی ایران است. تحلیل مواد قانونی، آرای وحدت رویه، مبانی نظری، فقهی و رویه عملی دادگاه‌ها بیانگر آن است که قانون‌گذار از یک سو می‌کوشد مرز مشخصی میان مرحله تجدیدنظر و مرحله بدوی برقرار کند و از تکرار کامل رسیدگی جلوگیری نماید، اما از سوی دیگر، با اعطای اختیارات گسترده اصلاحی به تجدیدنظر، عملاً این مرجع را به یک مرحله مؤثر و گاه ماهوی تبدیل کرده است. این دوگانگی سبب شده در عمل با سه تصویر متفاوت از مرحله تجدیدنظر مواجه شویم: گاه مرجعی صرفاً نظارتی و محدود، گاه مرجعی ماهوی و گسترده، و گاه مرجعی ترکیبی که هم در چارچوب اعتراض حرکت می‌کند و هم اختیار تحلیل و اصلاح مستقل دارد. مطالعه تطبیقی با نظام‌های فرانسه، آلمان و انگلستان نیز نشان می‌دهد که مدل مطلوب، نه الگوی کاملاً محدود انگلیسی است و نه الگوی ماهوی مطلق ادعایی؛ بلکه نظریه‌ای میانه که در آن «ورود دادگاه محدود» اما «تحلیل و اصلاح آن در محدوده وارد شده مستقل و کامل» است. بررسی آرای وحدت رویه ۷۱۶، ۷۳۳، ۷۵۴ و ۷۷۱ نیز همین الگو را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که تجدیدنظر، پس از آن که اعتراض را وارد دانست، در همان محدوده اختیار کامل برای بازنگری، تحلیل جدید، اصلاح استدلال، تغییر مبنای حقوقی و حتی صدور رأی جدید دارد؛ بدون آن که بتواند دعوای جدید یا دلیل ماهیتاً جدید را وارد رسیدگی کند. این تطابق میان «محدودیت ورود» و «استقلال تحلیل» تنها زمانی معنا می‌یابد که مفهوم «اشتباه مؤثر» و «تحلیل جدید» روشن باشد؛ امری که در قوانین فعلی فاقد تعریف دقیق است و همین خلأ نظری، منشأ اختلاف‌های گسترده در عمل شده است. بر مبنای یافته‌های این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که مرحله تجدیدنظر در نظام دادرسی ایران، به‌طور طبیعی و بر اساس ماهیت و کارکرد خود، «مرجع اصلاح خطا در چارچوب دعوا» است؛ نه مرحله‌ای برای رسیدگی ماهوی مطلق و نه صرفاً مرجعی برای کنترل شکلی. این مدل، هم با اصول فقهی مانند لزوم کشف حقیقت، حجیت قضا، و منع تضییع حق سازگار است و هم با معیارهای جدید تحلیل کارآمد دادرسی در نظام‌های معاصر. تفسیرهای محدودکننده‌ای که رأی تجدیدنظر را صرفاً وابسته به استدلال‌های بدوی یا معترض‌عنه می‌دانند، نه تنها با نص مواد ۳۵۱، ۳۵۸ و ۳۶۲ همخوانی ندارند، بلکه موجب تداوم خطاهای بدوی و اختلال در امنیت قضایی می‌شوند. از سوی دیگر، دیدگاه‌هایی که تجدیدنظر را مرحله دوم رسیدگی ماهوی بدون قید و شرط تلقی می‌کنند نیز با اصول بنیادین دادرسی، از جمله منع توسعه دعوا و لزوم پیش‌بینی‌پذیری، تعارض دارند. راه میانه، همان الگوی پذیرفته‌شده در رویه وحدت رویه و نظام‌های حقوقی موفق، تنها

مدلی است که می‌تواند هم عدالت فردی و هم ثبات ساختاری را تأمین کند. از این تحلیل‌ها می‌توان چند راهکار تقنینی و رویه‌ای استخراج کرد. نخست آن‌که ضرورت دارد قانون‌گذار تعریف روشن و جامعی از «اشتباه مؤثر» ارائه کند تا دادگاه‌ها ملاک واحدی برای ورود و اصلاح داشته باشند و از برداشت‌های شخصی و منطقه‌ای جلوگیری شود. دوم آن‌که باید تفاوت میان «دلیل جدید» که ممنوع است، و «تحلیل جدید» که نه تنها مجاز بلکه ضروری است، صریحاً در ماده ۳۴۹ یا تبصره‌های تکمیلی روشن گردد. مناسب است قوه قضاییه با صدور بخشنامه یا نظریه مشورتی، یک چارچوب واحد برای نحوه اعمال اختیارات اصلاحی دادگاه‌های تجدیدنظر تعیین کند تا اختلاف رویه میان استان‌ها کاهش یابد. در نهایت، توسعه بانک جامع آرای تجدیدنظر و ارائه دسترسی منسجم به آن، می‌تواند به شکل‌گیری رویه قضایی پایدار کمک کند. به‌طور کلی، نتیجه این پژوهش بیانگر آن است که تجدیدنظر، اگر به‌درستی در مرز میان «ورود محدود» و «تحلیل گسترده» قرار گیرد، می‌تواند هم حافظ عدالت ماهوی باشد و هم ضامن امنیت قضایی و کارآمدی دادرسی. انسجام در این حوزه، نه تنها یکی از ضرورت‌های اصلاح نظام قضایی، بلکه شرط اصلی اعتماد عمومی و اجرای صحیح عدالت در نظام حقوقی ایران است.

References

1. Akhoundi, A. (2013). Criminal procedure (preliminary investigations and case formation) (Vol. 1). Tehran: Mizan Publications. **[In Persian]**
2. Asgari, M. (2021). The scope of appellate court proceedings in Iranian law: An analysis of theoretical foundations and judicial precedent. Legal Research Quarterly, (45). **[In Persian]**
3. Black, P. (2021). The appellate function: Correcting error or developing law? Journal of Legal Studies, 50(1).
4. Civil Procedure Code of Iran. (2000). Enacted in 2000, with subsequent amendments and additions. **[In Persian]**
5. Criminal Procedure Code of Iran. (2013). Enacted in 2013, with subsequent amendments and additions. **[In Persian]**
6. Ghorbani, H. (2022). Advanced civil procedure. Tehran: Mizan Publications. **[In Persian]**
7. Jafari Langroudi, M. J. (2011). Legal terminology. Tehran: Ganje Danesh. **[In Persian]**
8. Kappel, A. A. (2020). A comparative study of the scope of appellate court powers. International Law Review, (60).
9. Katouzian, N. (2013). General rules of contracts (Vol. 1). Tehran: Enteshar Co. **[In Persian]**
10. Mousavi Khomeini, S. R. (n.d.). Kitab al-Bay [The book of sale] (Vol. 2). Qom: Institute for

Publication of Imam Khomeini's Works. **[In Persian]**

11. Murray, R. (2019). Civil appeals in comparative perspective. Oxford University Press.
12. Najafi, M. H. (2003). Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam (Vol. 7). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (Original work published 1840s). **[In Persian]**
13. Shahid Thani, Z. A. A. (1992). Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i al-Islam (Vol. 13). Qom: Islamic Knowledge Institute. (Original work published 16th century). **[In Persian]**
14. Shams, A. (2015). Civil procedure (Vol. 2). Tehran: Derak Publications. **[In Persian]**
15. Starck, B. (2018). Droit judiciaire privé [Private judicial law]. Paris.
16. Tahmasebi, M. R. (2019). The nature and scope of appellate court jurisdiction in the Iranian legal system. Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, 49(2). **[In Persian]**
17. Walther, M. (2020). Appellate review in civil law systems. Berlin: Springer.